

Кот С.
ПОВЕРНЕННЯ І РЕСТИТУЦІЯ КУЛЬТУРНИХ ЦІННОСТЕЙ У ПОЛІТИЧНОМУ ТА КУЛЬТУРНОМУ ЖИТТІ УКРАЇНИ (XX – ПОЧ. XXI СТ.) – К.: ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ НАН УКРАЇНИ, 2020. – 1020 С.

Проблема переміщення культурних цінностей і їх повернення в Україну одна з найважливіших питань історичної політики в галузі формування національної ідентичності громадян. Цій проблемі присвячено монографію Сергія Кота – на сьогодні найкращого в Україні фахівця з історичного аспекту культурної реституції. Юридичними моментами реституції у нас тривалий час займався науковець-юрист В.Акуленко¹. Різні історичні аспекти як самої проблеми загалом

та окремих структурних частин її цікавили О.Нестулю², який вивчав питання загибелі й вивезення церковних цінностей. С.Білокінь досліджував діяльність торгизинів і продаж ними творів церковного мистецтва та долею музею П.Потоцького в лаврському містечку³. Ю.Савчук писав про українські культурні цінності, які потрапили до музеїв західних країн. Зокрема про козацькі клейноди у Швеції⁴. Архівні переміщення цікавили П. Грімстед, Г.Боряка, Л.Дубровіну, Л.Лозенко⁵.

Але найбільше і найплідніше в ділянці переміщення українських культурних цінностей працював науково протягом останнього тридцятиліття саме С.Кот.

¹ Акуленко В.І. Збереження та захист історичних пам'яток на Україні в роки Великої Вітчизняної війни // Український історичний журнал. – 1973. – №5. – С.107–113; Його ж. Міжнародне право охорони культурних цінностей та його імплементація у внутрішньому праві України. – К., 2013; Його ж. Реституція культурних цінностей // Юридична енциклопедія: У 6 т. – Т.5. – К., 2001. – С.298–299; Його ж. Реституція культурних цінностей між Україною і Польщею (за мирним договором 1921 р.) // Праці Центру пам'яткознавства НАН України і УТОШК. – Вип.9. – К., 2006. – С.3–20; Його ж. Україна – Польща: міжнародно-правові проблеми і перспективи повернення культурних цінностей (1944–2006 рр.) // Праці Центру пам'яткознавства НАН України та УТОШК. – Вип.10. – К., 2006. – С.3–18; Вип.11. – К., 2007. – С.5–26.

² Нестуля О., Нестуля С. Українські культурні цінності в Росії: спроба діалогу про повернення: 1930. – Полтава, 2006; Нестуля О. Біля витоків державної системи охорони пам'яток культури в Україні (доба Центральної Ради, Гетьманщини, Директорії). – К.; Полтава, 1994; Його ж. Доля церковної старовини в Україні: 1917–1941 рр. – Ч.1–2. – К., 1995; Його ж. Культурна комісія при делегації України на мирних переговорах з Росією: хроніка діяльності. – Полтава, 1993; Нестуля О., Нестуля С. Українські культурні цінності в Росії: На шляху до діалогу: 1926–1930. – Полтава, 2002.

³ Білокінь С. Масовий терор як засіб управління в СРСР (1917–1941 рр.): Джерелознавче дослідження. – Т.2. – К., 2017. – С.286–288; Його ж. «Музей України. Збірка П.Потоцького»: Доба, середовище, загибель. – К., 2002. – С.57–121.

⁴ Савчук Ю.К. Гетьманські клейноди та особисті речі Богдана Хмельницького у колекціях музеїв Європи (пошук, знахідки, атрибуція). – К., 2006.

⁵ Боряк Г.В. Проблеми переміщення архівів і спільної культурної спадщини України та Польщі: ініціативи українсько-польської групи експертів з питань архівної спадщини // Вісник Державного комітету архівів України. – Вип.1(5). – К., 2001. – С.79–82; Боряк Г.В., Дубровіна Л.А. Дослідження історії переміщення книжкової культурної спадщини України в період Другої світової війни // Бібліотеки Києва під час нацистської окупації (1941–1943). – К., 2004. – С.36–58; Грімстед П., Боряк Г. Доля українських культурних цінностей під час Другої світової війни: винищення архівів, бібліотек, музеїв. – Л., 1992; Лозенко Л. Архівні втрати України: вивезене до Росії // Пам'ятки України. – 1994. – №3/4.

До того ж займався він і практичною діяльністю в цьому напрямі, будучи заступником в Комітеті з повернення культурних цінностей в Україну при Кабінеті Міністрів України. С.Кот – автор монографії, пов'язаної з питаннями повернення на Батьківщину незаконно вивезених у Російську Федерацію мозаїк і фресок Михайлівського Золотоверхого монастиря. Він повернув в Україну архівні культурні цінності, пов'язані з життям О.Довженка. У 1990–2000-х рр. С.Кот багато друкувався з найрізноманітніших проблем реституції у фаховому пам'яткознавчому журналі «Пам'ятки України».

Автор слушно відзначає, що культурно-історичні цінності формують національну ідентичність людини. І саме як такий компонент вони є частиною гуманітарної політики держави, пов'язані з питаннями асиміляції тих теренів Європи і світу, які потрапляли в колоніальну залежність від метрополій. А отже загарбник усіх часів дбав про вивезення знакових культурних цінностей, які пов'язані з історичною пам'яттю загарбаної нації. Коло цих предметів дуже різноманітне: від символів влади правителів (корона, булава, прапор) до духовних реліквій (найшанованіші ікони, частини тіл правителів та їхні особисті речі), державних архівів, цінних книжок, мистецьких артефактів, археологічних знахідок тощо.

Позбавити історичної пам'яті означало розпочати процес денационалізації захоплених теренів. Тому загарбник дбав про вивезення таких предметів, у яких захований духовний зміст часів незалежності, боротьби із завойовниками. У часи нападів угорська еліта намагалася зберегти корону Св. Іштвана (її навіть переховували в Мукачівському замку в теперішній Україні) – першого християнського короля угорського народу, і ця корона сьогодні є найшанованішим предметом, символом національної державності у стінах угорського парламенту. Росіяни, приєднавши Литву, подбали про вивезення Литовської метрики – державного архіву Великого князівства Литовського – до російської столиці, а палац литовських князів у Вільнюсі зруйнували, щоб стерти пам'ять про колишніх володарів і не нагадувати литовській нації про часи незалежності. Регіони Речі Посполитої, що потрапили під російську займанщину, зазнавали тотальне нищення саме будівель, що символізували самоврядування й добу маґдебурзького права. Наприклад, до таких зліквідованих споруд потрапила Київська подільська ратуша початку XVIII ст., а приводом стала пожежа 1811 р.

З окупацією Чехословаччини були вилучені зі своїх місць зберігання у Празі Музей визвольної боротьби України 1917–1921 рр., а його експонати вивезені у секретні архіви Росії під Москвою. Не можна було залишати для вільного огляду та наукового використання артефакти збройної боротьби українців проти російських більшовиків. На щастя, архіви еміграційних українських установ потрапили до Києва на секретне зберігання разом із бібліотекою Українського вільного університету у Празі. І тепер це найцінніші фонди НДБ Держархіву та ЦДАВО України.

Для самоусвідомлення своєї державної традиції визискувані нації дбали про якнайскорше повернення на Батьківщину вивезених культурних цінностей національного значення. І литовці повернули собі Литовську метрику, а після 1991 р. відразу відновили палац литовських князів у Вільнюсі. Проблема реституції має важливе, а часто ключове політичне значення у сфері духовного буття нації. І про це пише С.Кот, коли говорить про втрати українських культурних цінностей, пов'язаних із давньою князівською державою з центром у Києві та Галицько-Волинською державою на західних землях. Культурні артефакти України-Руси опинилися в Москві й Петербурзі зовсім не випадково, адже треба було довести тезу про «єдиний народ» і «ретрансляцію» влади від Києва до Москви, а цьому мали слугувати

державні артефакти – міфічна київська «шпакка Мономаха», ікона Володимирської (Вишгородської) Божої матері, викрадена Андрієм Боголюбським із підкиївського Вишгорода ще у XII ст., яка стала духовним символом російської нації та її державної міцці протягом 800 років існування.

Символічно, що святими символами двох сусідніх націй: росіян і поляків, котрі сотні років тримали українські землі у своїй власності, стали українські ікони, які світом давно сприймаються як «російські» й «польські» національні артефакти: Белзька ікона Божої матері (Ченстоховська) та ікона Володимирської Божої матері з Троїце-Сергієвої лаври. На жаль, про польську святиню С.Кот не згадує, а така паралель ніби напрошується сама собою. Ще одна українська святиня – Холмська ікона Божої Матері – витвір XI ст. грецьких майстрів, віднайшлася лише зі здобуттям Україною незалежності та перебуває тепер у музеї Волинської ікони в Луцьку. Якщо якась святиня чужого народу не може бути привласнена, вона має бути, на думку окупантів, знищена. А тому й ховали цю ікону від влади прості українці впродовж усього повоєнного періоду до відновлення незалежності.

Українська еліта, як еліта інших країн, розуміла духовну силу предметів, що втілюють ідею своєї національної державності. Тому корона українського короля Данила Романовича стала митрою перемишльських українських єпископів у XIII–XIX ст. Через те, що козацтво й українська шляхта були продовжувачами державного життя київських князів IX–XIII ст., київський митрополит Петро Могила, розриваючи старі могили у князівських соборах, виставляв для огляду сучасників, для підняття їхнього духу і доказів прав на державність, у XVII ст. голову св. Володимира, шиферну труну княгині Ольги та відновлював служби у символічних місцях старої Київської держави – Десятинній церкві, Софійському соборі. Києво-Печерську лавру перетворив на духовний центр державного життя. Українська незалежна православна церква до 1686 р. під керівництвом Петра Могили, Сильвестра Косова, Інокентія Гізеля, Варлаама Ясинського та за допомоги І.Мазепи й інших гетьманів творила культ печерських святих, перетворюючи монастирські печери на своєрідний національний пантеон. Уже в комуністичний час опиниться в Москві й загадково зникне («загубиться») голова князя Володимира з Успенського собору, яку передали на тимчасове зберігання на час антропологічної реконструкції її відомим скульптором-антропологом М.Герасимовим. Але чи випадково? Чи випадково вивезені на тимчасове експонування до Москви мозаїки Михайлівського Золотоверхого опинилися «найстаршими живописними полотнами» в московській Третьяковській галереї? Питання риторичні. Звісно, такою була логіка політики загарбника й у 1930-х рр.

Визискувана нація передусім визискується в духовно-мистецькій сфері, вона втрачає на користь метрополії свої історичні реліквії, що символізують її культурну спроможність як держави в минулому. І на цьому наголошує та наводить переконливі приклади С.Кот. Він згадує Володимирську ікону, про яку йшлося вище, Остромирове Євангеліє (1056 р.), Київську псалтир (1397 р.) та інші предмети – символи старої української держави.

До польських музеїв Кракова, наводить далі приклади С.Кот, потрапив знаменитий Збручанський ідол – символ культурної спадщини України доісторичних часів (Краківський археологічний музей), шабля гетьмана П.Сагайдачного (Музей на Вавелі), Б.Хмельницького (Музей Чарторийських). Прапори Війська Запорозького – клейноди козацької держави XVII–XVIII ст. сьогодні перебувають на збереженні в Національному музеї воєнної історії Швеції, яка їх вивезла з Польщі у часи «Потопу». Натомість до Росії, у Збройову палату Кремля як військові трофеї

потрапили прапори семи українських гетьманів: Б.Хмельницького, І.Виговського, І.Брюховецького, Д.Многогрішного, І.Самойловича, І.Мазепи, Д.Апостола.

Особливо не щастило археологічним знахідкам із теренів України, вони майже всі потрапляли до імперських центрів, адже до кінця XIX ст. в українських містах (принаймні Росії) забороняли відкривати музеї. Не випадково ж у Т.Шевченка визрів образ «розритої могили», яку «москаль» розриває та не своє шукає. У комуністичний час офіційні літературознавці трактували це як «нерозуміння» Кобзарем значення археологічних досліджень. Хоч насправді йому йшлося про втрату для української нації скарбів власного минулого.

Усе знайдене впродовж позаминулого й початку минулого століть, від часів скіфських і до князівських, опинялося в петербурзькому Ермітажі, московському Історичному музеї або в музеях Відня як центру приєднаних західноукраїнських земель колишньої Польщі. С.Кот згадує знаменитий Міхалковський скарб із Тернопільщини, що потрапив до Віденського археологічного музею. А Мельгуновський скарб (прізвище генерал-губернатора півдня України), що складався з грабіжницьки розкопаного скіфського кургану, потрапив в Ермітаж. Можна додати цілий список вивезених з України результатів розкопок російських археологів упродовж XIX – початку XX ст. Це і срібники та златники великого київського князя Володимира, і різноманітні прикраси з дорогоцінних матеріалів (знамениті київські колти), мечі, військова амуніція тощо. Списки цих втрачених для України речей можемо прочитати у знаній кожному киевознавцеві книзі петербурзького археолога М.Каргера «Древній Київ».

Автор монографії наводить приклад про те, що навіть у небагатій за мірками Європи культурній спадщині українських правителів було чим пишатися. Французький дипломат Ж.Балюз свідчив, що бачив у палаці І.Мазепи в Батурині велике зібрання зброї. Була в гетьмана й солідна бібліотека. Усе, що не знищила пожежа при захопленні міста московським військом у 1708 р., було вивезено О.Меншиковим до Петербурга, у тому числі срібний хрест П.Сагайдачного та шабля І.Мазепи (1667 р.), що згодом потрапила до музею у Царському Селі.

Наводить у своїй книзі С.Кот й інше джерело вивезення культурних цінностей – колекції приватних колекціонерів, які також потрапляли не до українських музейних сховищ, позаяк таких не було, а до імператорських музеїв Петербурга та Москви. Це і знахідки чернігівського археолога Д.Самоквасова – результати розкопок 400 курганів, у тому числі знаменитої Чорної Могили. Це і праця відомого гуртка творця Рум'янцевської бібліотеки Москви М.Рум'янцева, який збирав з України археологічні знахідки, рідкісні видання та рукописи для своїх московських колекцій. Зокрема потрапив до нього й так званий Анненковський скарб курського поміщика, який купив садибу на місці Десятинної церкви та по-варварському розкопував територію, шукаючи «скарби» київських князів. Розповідали, як його діти бігали з мішками із золотими і срібними предметами як дитячими забавками, накраденими фактично в українського народу й вивезеними потім до Москви.

Звісно, були й українські колекціонери, котрі дбали про збереження українського минулого в Україні. В.Тарновський створив такий музей козацьких старожитностей, але Києву його подарувати не вдалося, російська влада міста цього не хотіла допускати. Довелося перевести його до провінційного Чернігова. І музей цей, поряд із Міським музеєм старожитностей М.Біляшівського в Києві та Національним музеєм Андрея Шептицького у Львові, виконував функції протонаціональних державних українських музеїв. В.Тарновський мав у своєму зібранні особисті речі гетьмана І.Мазепи (кобзу), рукописи творів Т.Шевченка, П.Куліша. Але контролювати відтік культурних цінностей з України ці заклади не мали можливості.

Книга С.Кота – це своєрідний підсумок його важливої наукової й державно-культурної праці на ниві фіксації фактів та організації повернення історико-культурних цінностей в Україну. А про це автор уже багато писав упродовж минулого тридцятиріччя⁶.

Розпочинається його монографія з історіографії та огляду джерел проблем повернення культурних цінностей. Важливим є теоретично-методологічний розділ про те, що таке «культурні цінності», «незаконно вивезені культурні цінності», «реституція культурних цінностей». Автор слушно відзначає, що історичні цінності минулого формують історичну колективну пам'ять народу, і мають вирішальний вплив на формування національної самоідентичності. Наводить світовий досвід цієї проблеми. Не все можливо повернути державам, що виникли на уламках колишніх світових імперій, але такі приклади є, і дуже багато. Автор розповідає про картини й архіви єврейських культурних діячів, які після Другої світової війни були повернуті їхнім нащадкам, або випадки, як національного значення артефакти після ста років перебування в берлінських музеях поверталися, приміром, із Німеччини до сучасної Туреччини.

Далі С.Кот звертається до прикладу України, говорить про втрати культурних цінностей. Розпочинає від культурних втрат у роки Першої світової війни та Української революції. А докладна оповідь на цю проблему розпочинається з постанови новітньої української державності в 1917–1918 рр. Ще не було проголошено III й IV універсалів Центральної Ради, а вже розпочалося укладання реєстрів культурних цінностей України, котрі перебували в російських музеях, архівах, книгозбірнях, різноманітних державних зібраннях. І мали до цього відношення будівничі національної держави та культури, історики, музейники, архівісти: М.Грушевський, М.Біляшівський, Д.Антонович, Г.Павлуцький, В.Модзалевський, В.Міяковський та ін. Відразу виникло питання в першу чергу повернення козацьких клейнодів як національно-державного скарбу українського народу. За тим – і археологічних скарбів, у тому числі скіфського золота з курганів степової України (Чортомлицького, Солохи, Переп'ятихи, Перещепинського скарбу, Чорної могили). Також укладалися списки предметів киеворуської доби: монети з тризубами та артефакти, пов'язані з київськими князями. Українські вчені, ідучи за логікою московських книжників і російської імперської ідеології, навіть хотіли повернути артефакти, що стосувалися знаменитої «шапки Мономаха». Із козацьких культурних цінностей ішлося про начиння козацьких церков на Січі та корогви запорізьких паланок, які зберігалися в петербурзьких Преображенському й Казанському соборах, про українські гармати з ливарними знаками І.Мазепи.

Ішлося також і про повернення картин, написаних українськими художниками, якщо там заторкувалася українська тематика або просякнута українським національним духом. Згадувалися полотна Д.Левицького, В.Боровиковського, А.Лосенка, М.Ге, І.Рєпіна, К.Маковського та ін. Щодо українських архівів у Москві й Петербурзі, вітчизняні державні діячі та вчені вимагали повернути рукописи

⁶ Кот С., Коренюк Ю. Михайлівські пам'ятки в російських музеях // Пам'ятки України. – 1999. – №1. – С.63–67; Їх же. Спадщина Михайлівського собору в Третьяковській галереї: версії і документи // Там само. – 2004. – №2; Кот С. Як поверталися наші клейноди: З історії правового врегулювання проблеми українських культурних цінностей в Росії // Хроніка-2000. – Вип.27/28. – К., 1998; Його ж. Шукаючи втрачені клейноди: у справі повернення й реституції культурних цінностей українського козацтва // Пам'ятки України. – 2007. – №2. – С.86–119; Його ж. Реліквії українського козацтва в контексті українсько-російських переговорів щодо обміну та повернення культурних цінностей (20-ті – 30-ті рр. XX ст.) // Український історичний журнал. – 2009. – №1. – С.129–143; Його ж. Українські культурні втрати під час Другої світової війни // Розбудова держави. – 1996. – №4; Його ж. Зруйнування Успенського собору Києво-Печерської лаври (3 листопада 1941 р.): версії // Український історичний журнал. – 2011. – №6. – С.122–151.

Єпіфанія Славинецького, Арсенія Мацієвича, Дмитра Ростовського, Мелетія Смотрицького, Петра Могили та ін.

І поки центральна влада не зміцнилася, а в Києві була ще національно-українська влада проблеми реституції вирішувалися. Звісно, більшість речей росіяни не збиралися повертати, але питома українські предмети й архіви були принципово визначені на повернення. Утім у Росії прийшли до влади більшовики й перемовили про повернення культурних цінностей перетворилися на поновне вивезення цих цінностей. Розпочалася вакханалія боротьби з церквою та релігією під претекстом допомоги голодуючим. І від цього постраждало передусім українське релігійне мистецтво. Автор пише, як, наприклад, у пошуках цінностей зруйнували родинний склеп Апостолів у Спаській церкві містечка Великі Сорочинці, осквернивши прах гетьмана Д.Апостола, його дружини та нащадків. При цьому знахідки комісії склали лише чотири персні (один – із монограмою гетьмана) та хрестик з його ший. Характерним явищем було нищення неоціненних художньо-історичних витворів перед відправкою до Москви та перетворенням їх на брухт. З ікон здирали оправу, а дошки з розписами палили. Лиха доля не оминала найвизначніших реліквій – з оправу ікони Божої Матері Успенського собору Києво-Печерської лаври виводили понад 200 діамантів, які разом із золотими ризами згодом було продано до Канади. Рятували від знищення церковні цінності видатні українські мистецтвознавці Ф.Ернст і Д.Щербаківський. Але вберегти вдалося дуже мало. Не все анонімно продавалося через антикварні магазини і «торгзіни». Деяко з вилученого опинилося в російських музеях Москви, Петрограда.

Зі зміцненням влади місцевих комуністів у період коренізації 1920-х рр. знову постало питання повернення культурних цінностей. У 1926 і до 1930 рр. завдяки заходам Д.Багалія, В.Романовського, В.Міяковського, М.Макаренка та інших в Україну з Ермітажу вдалося повернути козацькі клейноди, архіви двох Малоросійських колегій, полкових і сотенних канцелярій Лівобережжя, Рум'янцевський опис Малоросії, особові архіви О.Кістяковського, П.Житецького тощо. Із Петрограда до України переїхала колекція П.Потоцького під назвою «Музей України». Усе це було можливе за влади націонал-комуністів, коли УСРР ще зберігала певну політичну суверенність у межах СРСР.

Паритетність домовленостей між республіками зникла за доби сталінського тоталітаризму, коли вже не потрібно було повертати Україні її культурні цінності, адже вона втратила навіть фікцію державної суб'єктності. Навпаки, розпочалося полювання та знищення тих діячів, які такої реституції домагалися.

У 1930-х рр. Україна знову почала втрачати свої культурні цінності через проведення у столиці «країни Рад» різних музейно-мистецьких акцій. Експонати українських музеїв вивозилися (і то найцінніші, приміром фрески й мозаїки зруйнованого Михайлівського Золотоверхого собору), але назад уже не поверталися.

Далі С.Кот розповідає про долю культурних цінностей у період Другої світової війни. Більшість втрат пов'язані з різного роду мародерством – як німецьких окупантів, так і радянських військ під час перевезення цінностей у глибокий тил СРСР. Велика кількість речей музейного фонду, опинившись у російських сховищах, не завжди поверталися на місця свого попереднього довоєнного зберігання. Частина культурних цінностей потрапила на Захід, і теж не все повернулося. Деякі музейні й архівні експонати вивезли з собою співробітники українських музеїв під німецькою окупацією, тікаючи на Захід від репресивних органів. Саме таким чином у США опинилися мощі Ярослава Мудрого з його софійської гробниці. У роки війни траплялися дивовижні парадокси, коли гинули архіви, що вивози-

лися на Схід, а архівні зібрання з теренів Німеччини та країн Центрально-Східної Європи після поразки нацистів поверталися вцілілими.

Інтерес до проблем реституції культурних цінностей відродився з відновленням української державності в 1991 р. І багато речей у 1990–2000-х рр. було повернуто із Західної Європи й Північної Америки (приміром, твори родини Кричевських, особисті речі С.Лифаря, архів і картини В.Винниченка, папери П.Скоропадського тощо). Проте майже нічого не вдалося повернути з Росії. Проблема реституції охоплює й ті речі, які опинилися в бібліотеках та архівосховищах України (скажімо, збірку Оссолінських у Львові вимагає повернути Польща, було повернуто до Німеччини архів С.Баха). Про досвід України з обміну й повернення культурних цінностей ідеться в останньому розділі книги, присвяченому взаєминам у цій сфері з Польщею, Угорщиною, Росією, Німеччиною, Нідерландами.

Книга С.Кота – не просто дослідження або монографія, це своєрідне довідково-енциклопедичне видання, яке буде цікавим передусім фахівцям із відповідних проблем, і не лише історикам, але й політикам, співробітникам спеціальних органів, які дбають про збереження та примноження української культурної спадщини сьогодні. Це компендіум знань із величезної й неозорої проблеми переміщення культурних цінностей України світом і справи повернення їх на історичну Батьківщину.

Ігор Гирич

доктор історичних наук,
старший науковий співробітник,
Інститут української археографії та джерелознавства
ім. М.С.Грушевського НАН України
(Київ, Україна), ihor_hyrych@ukr.net